

Того дня 1965 року Віктор Петров ненадовго відпросився* з роботи — з Інституту археології Академії наук УРСР. У вченого була вкрай важлива справа в будівлі Верховної Ради, а це — 10 хвилин пішки від інституту. Віктору Платоновичу мали вручати нагороду — орден Вітчизняної війни I ступеня.

Схвильованого археолога, який повернувся з орденем, в інституті зустріли квітами та святковим столом. Один із вчених навіть підготував привітання у віршах.

«З полегшенням зітхнули присутні — тепер вони вже знають, хто такий насправді їх колега — Віктор Платонович» [1], — згадувала одна з найближчих до нього колег, багаторічна керівниця інститутської бібліотеки Катерина Корнієнко.

Мені здається, сам 70-річний учений теж відчував насамперед не гордість, а полегшення. Може, тепер в інституті нарешті припиняться ці плітки навколо нього? Одні знали, що в роки окупації Петров ходив у німецькій формі, інші — що пізніше його бачили в німецьких таборах для переміщених осіб (а кого там тримали, якщо не ворогів та зрадників?). Дехто добре

* Він тоді нібито відпрошувався в молодого археолога, вченого секретаря інституту Петра Толочка, який потім стане його головою, а також проросійським політиком. Але в біографії Толочка вказано, що вченим секретарем він став лише наступного року — 1966-го. Тут можливі варіанти: або в спогадах, записаних понад три десятиліття по тому, є неточність, або Толочко почав виконувати обов'язки вченого секретаря раніше, ніж обійняв посаду офіційно.

пам'ятав, як ще наприкінці війни науковцям заборонили посилатися на довоєнні публікації Петрова й узагалі згадувати в працях, що був такий учений. Що це все було, і чому колишній колаборант спокійно працює в інституті? Ніхто цього не пояснював.

Радянський орден Вітчизняної війни I ступеня

Щоправда, існувала офіційна версія, закарбована в документах, зокрема посвідченні, яке багато хто бачив на власні очі: під час війни Петров перебував у партизанському загоні. Проте коли офіційна версія суперечить численним свідцтвам, вірити їй необов'язково. І в прізвиську Вітька-партизан, яке дали йому в одній експедиції, нескладно побачити іронічний відтінок.

Ну, і зовсім сміховиним виглядає формальне пояснення того, чим займався вчений у 1945–1950 роках. Перебував у Німеччині у відрядженні як науковий співробітник Міністерства зовнішньої торгівлі. Що? Яка торгівля? Радянська людина, потрапивши на такий запис у біографії, могла прочитати між рядками: вам не треба знати, що було насправді.

Напевно, останнім, хто відтворив цю легенду, був згаданий у примітці вище Петро Толочко. Він, уже директор Інституту археології та академік, написав вступне слово до видання праці Петрова «Походження українського народу». Це 1992 рік, незалежна Україна, немає жодної потреби повторювати стару вигадку про «службу в зовнішторзі» (тим паче в післямові до тієї ж книги історик

Сергій Білокінь розповідає про Петрова-розвідника), але Толочко навіщо (машинально?) це робить [2].

Тепер орден міг нарешті розставити всі крапки на «і». Не німецькій посіпака, а розвідник, який виконував важливі завдання в тилу. Але вголос казати щось конкретне про ті завдання все одно поки ніхто не дозволяв — зазвичай Петров уникав прямих відповідей на всі питання. Хоча на щось міг натякнути, щось прокоментувати у форматі: «так чи ні?», щось розкрити напідпитку. І археологи переповідали одне одному захопливі історії про Віктора Платоновича.

До речі, а чому його нагородили саме в 1965-му? Думаю, річ у загальному тренді, старт якому влада дала того року, у 20-ту річницю перемоги над Гітлером. Тема війни почала відігравати в радянській політиці пам'яті виняткову роль. 9 травня зробили вихідним днем. Імена та історії деяких розвідників стали публічними. Наприклад, Івана Кудрі, резидента розвідувально-диверсійної групи НКВД в окупованому Києві (1965-го йому ще й дали звання Героя Радянського Союзу).

Хай Петрова не вважали більше німецьким посіпакою, але від інших пліток орден не позбавляв, радше навпаки. Чи може колишній розвідник тепер бути стукачем, від якого треба триматися подалі (або принаймні не казати зайвого, коли він поруч)? Може.

«...коли Віктор Платонович позичив 3 рублі (чи один) у Дмитра Телегіна та віддав борг новою купюрою, пішли чутки, мовляв, Віктору Платоновичу доплачує КДБ, бо в Інституті зарплату виплачували старими купюрами. Не подумали, що він міг отримати цю злочасну купюру як решту на пошті, як частину невеличкого гонорару за статті в Українській радянській енциклопедії» [3], — згадує археологиня Валентина Корпусова, яка

тоді працювала з Петровим, а зараз займається збереженням пам'яті про нього*.

Та разом із тим орден ніби зруйнував якусь невидиму стіну, яка роками стояла перед Віктором Петровим. Одна за одною вирішувалися проблеми, із якими так довго не виходило дати раду.

Невдовзі йому дали двокімнатну квартиру. Маленьку й далеченько від інституту (вулиця Володимиро-Либідська, 16 — поруч із палацом «Україна», який тоді тільки будували). Але це було краще, ніж кімната в комуналці, де їм із дружиною Софією Зеровою доводилося жити раніше. Принаймні тут ніхто не заважав працювати.

«Новою квартирою задоволений» [4], — відзначили тоді в Комітеті держбезпеки.

КГБ посприяв тому, щоб Петров отримав житло, але спочатку для цього були потрібні зусилля Катерини Корнієнко, яка, зокрема, прийшла на прийом до першого заступника Республіканського комітету Бориса Шульженка [5]. Можливо, успіху сприяли зв'язки її чоловіка — Іван Корнієнко раніше керував сектором літератури та мистецтва ЦК КПУ, тепер очолював кафедру в Київському інституті театрального мистецтва, а невдовзі стане його ректором.

А ще в 1966-му Віктор Петров захистився. Це взагалі не вкладалося в голови всім, хто його оточував: блискучий інтелектуал із колосальним досвідом досі формально навіть не кандидат наук.

Точніше, ще в далекому 1930-му Віктор Петров став доктором філологічних наук — після захисту дисертації, присвяченої

* Наприкінці 2024 року видавництво «Прометей» проанонсувало вихід книжки Валентини Корпусової «Віктор Петров-Домонтович. Творчість і доля».

Пантелеймону Кулішу. Але по війні той старий ступінь виявився неактуальним. Чому — поясню потім, зараз це не так важливо. Отож півтора десятиліття він намагався відновити старий докторський ступінь, але нічого не вийшло. І тоді довелося захищатися знову.

Це був захист за сукупністю вже наявних публікацій — без потреби писати ще одну дисертацію. Вимагали лише підготувати автореферат, який Петров назвав «Мова. Етнос. Фольклор». Захист, який сучасники згадували як тріумфальний, відбувся 14 жовтня 1966 року. Точніше, це були два захисти за один раз — кандидатський та одразу докторський, Петрову це дозволили.

Ще одна перешкода на шляху дослідника, яку тепер вдалося здолати, — неможливість надрукувати готові монографії. Петров був змушений писати «в стіл». Та в 1968-му знову пережив це вже призабуте, важливе для кожного науковця відчуття: його багаторічна праця нарешті перетворилася на книгу. Точніше, навіть дві: того року були опубліковані його монографії «Підсічне землеробство» (російською) та «Скіфи. Мова і етнос» (українською).

В Україні попередня книжка Петрова вийшла аж 38 років тому. Це була романізована біографія «Романи Куліша», написана на основі матеріалів, які автор збирав для докторської. Його, щоправда, друкували не лише в Україні. У повоєнній Західній Німеччині, де тоді жив Петров, видавали і його наукові розвідки, і художню прозу. Але в біографії радянського вченого Віктора Петрова жодних мюнхенських видань не існувало, у списку його наукових публікацій — тривалий пробіл.

А от з іншою справою свого життя, археологічними експедиціями, Петров був змушений розпрощатися. Останні його розкопки відбулися того ж доленосного 1965-го. Далі працювати в полі не дозволяло здоров'я. Лікарі (на відміну від

вищої атестаційної комісії) були й проти його захисту в жовтні 1966-го — напередодні вченого боліло серце. Але Петров, який так довго чекав на той день, лікарів не послухав: «...якось то буде» [6].

Старенький чоловік розумів, що життя наближається до фіналу. Але почувався щасливим — колезі зізнався, «що одержав від життя все, чого можна було бажати» [7].

Письменниця Софія Андрухович у романі «Амадока» (частина якого присвячена Петрову) описує це так: «Життя його закінчилося саме так, як він того хотів: у спокої і визначеності, в тиші, з частково повернутим засвідченням його наукових заслуг. Він повернувся додому. Будучи самотнім, таємничим та ізольованим, він мав досвід близькості з людьми, які були йому важливі, переживав досвід ірраціонального людського тепла» [8].

Але тривожне минуле все ж нагадувало про себе. Ось одного дня в гості завітав молодий незнайомець — поет і сценарист Іван Драч. І переказав вітання з Нью-Йорка від старого приятеля Юрія Шевельова. За словами Драча, очі в господаря бігали, він якось лукаво посміхнувся [9].

Та особова справа Петрова з архіву СЗРУ розповідає про останні роки його життя дещо таке, про що ми не знали. В один із днів 1966 року з ученим зустрівся офіцер КГБ. І запропонував знову приміряти на себе призабуту роль. Поновити співпрацю з ними.

Чи стала ця пропозиція несподіванкою для Петрова? Про що він думав, почувши її? Чи не збирався відмовитися?

Про все це документи мовчать.

Але вони однозначно свідчать, що він погодився. Справу агента дістали з архіву. Петров знову став «Івановим».

Невдовзі в нього теж виникло прохання до КГБ. Річ у тому, що успішний захист дисертації та позитивне рішення ради не

робили Петрова (як і будь-якого вченого) автоматично доктором наук. Остаточне рішення завжди ухвалював пленум Вищої атестаційної комісії СРСР у Москві. Процедура, яка зазвичай мала формальний характер, змушувала без п'яти хвилин кандидатів та докторів чекати: пленум збирався нечасто, тому заповітний диплом могли видати за пів року або рік після захисту*.

У травні 1967-го ще було незрозуміло, коли ВАК розгляне справу Петрова, — на найближчому пленумі цього ж місяця, чи на наступному, у жовтні (тобто аж за рік після захисту). Він так довго виборював право знову стати доктором наук — і не хотів тепер втрачати час через повільний поступ бюрократичної машини. А може, і боявся не дожити.

І під час зустрічі з підполковником КГБ УРСР Валентином Цурканом 6 травня 1967 року «Іванов» попросив підтримки — домовитися, щоб ВАК вирішив його питання зараз, а не восени.

Підтримали, домовилися.

У справі агента чекісти констатують:

«Перше Управління [КГБ УРСР] зацікавлене в наданні допомоги “Іванову” в цьому питанні, оскільки агента планують використовувати в оперативних заходах» [10].

Цікаво, а якби вже жодних планів на нього не було? Просто допомагати колишньому агенту не стали би?

І той самий Цуркан пропонує: «Звернутися до КГБ при Раді Міністрів СРСР із проханням про допомогу в передачі справи про присвоєння “Іванову” наукового ступеня доктора наук на травневий пленум ВАК» [11].

Це подіяло: диплом доктора філологічних наук Петрова Віктора Платоновича був підписаний 13 травня.

* Приблизно так само працює система присудження наукових ступенів і в сучасній Україні, тільки замість ВАК рішення ухвалює Атестаційна колегія Міністерства освіти й науки. Чекати після захисту доводиться приблизно стільки ж.

Які ж конкретно плани на «Іванова» мав КГБ? Про це краще розповім пізніше. Зараз лише зазначу, що нічого принципово нового для агента в цій місії не було — він мав би впоратися.

Навіть не так: це мало стати продовженням того, що «Іванов» робив раніше. У старих історіях, які він, можливо, уже почав забувати (але про які пам'ятали в КГБ), треба було поставити крапку.